

18. Manilov, V. (1923). From the History of Relations between the Central Council and the Provisional Government. *Chronicle of Revolution*, 1, 65-79. [In Ukrainian].
19. Miller, V. & Protasov, L. (1981). The Revolutionary Movement in the Army. In A. Alatorceva & V. Naumov, *Soviet Historiography of the Great October Socialist Revolution*. Moscow: Science. [In Russian].
20. Naumov, V. & Miller, V. (1981). On the Question of the Place of Researches of the History of Revolutionary Movement in the Army in 1917 in the Historiography of the Great October Revolution. In I. Minc (Ed.), *Revolutionary Movement in the Russian Army in 1917*. Moscow: Science. [In Russian].
21. Parkhomenkov, Yu. (2009). Soviet Historiography on Socio-political Processes in Ukraine in 1917 – Early 1918. *Science. Religion. Society*, 2, 70-74. [In Ukrainian].
22. Petrovskij, G. (1922). Essays on the History of the October Revolution in Donbass Region. *Chronicle of Revolution*, 1, 58-62. [In Russian].
23. Pyrih, R. (2009). Memoirs of Contemporaries as a Source from the History of the Ukrainian Revolution of 1917-1921. *History of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 Research Problems*, 4, 31-58. [In Ukrainian].
24. Pyrih, R. (2011). Sources from the History of the Ukrainian Revolution of 1917-1921: Materials of Personal Origin. *Archives of Ukraine*, 6, 83-102. [In Ukrainian].
25. Rubach, M. (1925). On the History of the Conflict between the Council of People's Commissars and the Central Council. *Chronicle of Revolution*, 2 (11), 53-58. [In Russian].
26. Rubach, M. (1957). *Essays on the History of the Revolutionary Transformation of Agrarian Relations in Ukraine during the October Revolution*. Kyiv: Academy of Sciences of Ukrainian SSR Publishing. [In Ukrainian].
27. Sednerskyi, A. (1957). *October and January Armed Uprising in Kyiv (October 1917 – January 1918)*. Kyiv: [s. n.]. [In Ukrainian].
28. Smolnikov, A. (1984). *Army of the Victorious Revolution (Soviet Historiography of the Bolshevization of the Army during the Preparation and Conduct of the Great October Socialist Revolution)*. Moscow: Thought. [In Russian].
29. Soldatenko, V. (1992). The Creation of the Ukrainian Statehood and the Problem of the Armed Forces, March – April 1918. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 38-51. [In Ukrainian].
30. Soldatenko, V. (1992). The Central Council and the Ukrainianization of the Army. *Ukrainian Historical Journal*, 6, 26-39. [In Ukrainian].
31. Strelskij, G. (1978). Memoirs as a Source of Study of the Great October in Ukraine. Kyiv: Higher School. [In Ukrainian].
32. Sukhynko-Khomenko, V. (1928). Concerning the Peculiarities of the Proletarian Revolution in Ukraine. *Chronicle of Revolution*, 4, 70-120. [In Ukrainian].
33. Tkachuk, A. (1967). The Collapse of the Central Rada's Attempts to Use Ukrainian Military Formations in 1917. *Ukrainian Historical Journal*, 8, 75-84. [In Ukrainian].
34. Shabatin, I. (1927). From the Overthrow of Tsar to the Power of Soviets. In 1917 – 1920 in *Bila Tserkva Region*. Bila Tserkva: [s. n.]. Pp. 6-22. [In Ukrainian].
35. Yurkovskiy, N. (1981). The Bolsheviks in the Struggle against Ukrainian Bourgeois Nationalism in the Black Sea Fleet: 1917-1918. In I. Minc (Ed.), *Revolutionary Movement in the Russian Army in 1917*. Moscow: Science. [In Russian].
36. Yakupov, N. (1975). The Struggle for the Army in 1917 (the Bolsheviks' Activities in the Front-line Districts). Moscow: Thought. [In Russian].
37. Yakupov, N. (1980). The Bolsheviks in Charge of the Revolutionary Soldier Masses (1917 – January 1918). Moscow: Thought. [In Russian].

Надійшла до редколегії 20.10.19

S. Khalkhunov, PhD student
Central Ukrainian State Pedagogical University, Kropyvnytskyi, Ukraine

CENTRAL COUNCIL'S MILITARY POLICY IN THE SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE 1920–1980's

The article examines the degree of studying the Ukrainian Central Council military policy by the Soviet historians from the beginning of 1917 to April 1918: considered the level of clarifying the issue about Ukrainianization Russian army military units, the creation of Ukrainian armed forces on Naddniprianschyna. The periodization was determined and the peculiarities of Soviet historiography formation on the topic under study were revealed.

According to the results of the study, in the majority of Soviet historians' works, the question of the Ukrainianization of the Russian army military units was considered solely in the context of the revolutionization process of the Russian army military units. Volunteer Ukrainian regiments and free-wing detachments were assessed in the line of Soviet class-based methodology as "punitive", "bourgeois-nationalist" formations. There are no reliable figures on the number of Ukrainian troops. The uncritical use of the materials of the state archives, the Soviet and the party press necessitated the ignoring of historicism and objectivity principles.

At the same time it should be noted that even under the ideological scrutiny and political censorship of the 1920s and 1980s, Soviet researchers A. Likholat, S. Korolivsky, M. Rubach, N. Suprunenko, P. Garchev, A. Senderskyi, M. Yakupov, A. Tkachuk cited numerous facts in his writings that testified to the significant importance of the national component of the revolutionary processes, the significant influence of the national factor on the mass consciousness of soldiers and officers – Ukrainians.

Under these conditions the main reasons for the defeat of Ukrainian military policy become apparent: the Central Council failed to form capable regular units using the support of the soldiers in the first stage of the revolution; the delay in carrying out agrarian reform contributed to the growing influence of the Bolsheviks in the Ukrainian village; refusal to build a regular army had fatal consequences for Ukrainian statehood.

Keywords: Ukrainian Central Council, Soviet historiography, sources of research, military policy.

УДК 378.091.212(477-25)"19":394

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.143.9>

А. Чуткий, д-р іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКИХ СТУДЕНТІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Досліджено складові повсякденного життя студентів Київського комерційного інституту напередодні Першої світової війни за матеріалами сучасників тієї епохи. Головну увагу приділено тим подіям повсякдення, що виходили за межі звичного ритму життя, але не були явищем надто рідкісним: випадкам крадіжок, закордонним поїздкам студентів, виявам бюрократизму під час отримання документів, поширенню студентами неправдивої інформації про своїх товаришів, одруженням студентів, випадкам хвороби. Досліджується і такий неординарний аспект повсякдення, як вияв студентами брутального ставлення до працівників навчального закладу. Особливо розглянуто пошуки протекції під час вступу до навчального закладу.

Ключові слова: історія повсякдення, урбаністика, студенти, вища школа, історія Києва, історія України ХХ ст.

Постановка проблеми. Вивчення історії вищої школи належить до розряду найбільш актуальних тем в історичній науці, оскільки навіть на прикладі окремо взятого ЗВО можна вибудовувати доволі завершені реконструкції соціального зрізу цілого суспільства, пануючих у ньому настроїв, ставлення до того або іншого виду діяльності (залежно від профільної спрямованості ЗВО або співвідношення студентів у різних його структурних підрозділах тощо). Можливість таких

реконструкцій забезпечується тим, що ЗВО традиційно відображає зріс вихідців із різних регіонів, соціальних, етнічних, конфесійних тощо груп, що утворюють суспільство держави загалом.

Особливо успішними такі реконструкції є у випадку вивчення ЗВО початку ХХ ст., оскільки таких навчальних закладів на той час було доволі небагато і тому вони найбільш повно відображали соціальну структуру, особливо ж у випадку підвладних Російській імперії ук-

райських земель, оскільки імперська влада планомірно перешкоджала розвитку вищої освіти, яку вона розглядала як розплідник революції та "крамоли".

Проте якщо ми досліджуємо державний ЗВО часів Російської імперії, то тут потрібно брати до уваги те, що у такому випадку існували обмеження щодо певних етнічних та навіть соціальних груп, не кажучи вже про гендерний бар'єр [71]. Ураховуючи це, найбільш "чистим" об'єктом вивчення буде приватний ЗВО. Саме тому ця тема й розглядається на прикладі заснованого на початку ХХ ст. Київського комерційного інституту (далі – ККІ). При цьому він був не лише приватним ЗВО – його керівництво мало доволі ліберальне ставлення до своїх студентів, зокрема впродовж тривалого періоду у ККІ навіть не було реальних обмежень на вступ на навчання за національним чи конфесійним принципом, що було характерне для всієї системи освіти в імперії. Також це був чи не єдиний ЗВО, де спільно навчалися представники обох статей. Окрім цього, ККІ став першим ЗВО економічного профілю на українських теренах [87], а отже, відображав потяг представників різних соціальних груп до економічної сфери діяльності. А завдяки нижчій платні за навчання і навіть можливості отримати її зниження чи й цілковите звільнення ККІ справді забезпечував можливості для здобуття вищої освіти для представників практично всіх соціальних груп, що в підсумку й робить цей навчальний заклад особливо цікавим об'єктом для наукового вивчення. Так, за даними анкетування, проведеного серед студентів київських ЗВО у 1913 р., у ККІ лише 7 % студентів (стільки ж і в Політехнічному інституті) належали до дворян, тоді як на Київських вищих жіночих курсах цей показник становив 13 %, в Університеті св. Володимира – 24 %, а в Жіночому медичному інституті – аж 47 % [63, арк. 18]. Натомість основну частку студентів ККІ становили вихідці із селян, козаків, міщан і духовенства [63, арк. 18, 19]. Ця інформація підтверджується також даними офіційної статистики, що її вів інститут. Наприклад, у 1909 р. у ККІ навчалось 1948 осіб, з них 1599 осіб чоловічої статі і 359 – жіночої; за віросповіданням абсолютно домінували юдеї (1045 осіб), далі йшли православні (805), католики (62), протестанти (21) та ще 10 осіб представляли інші конфесії; а в соціальному сенсі студенти поділялися на вихідців із міських станів (1359 осіб), духовенства (222) і по 122 особи походили із селян та інших станів, тоді як із дворянства і чиновників – лише 113 осіб; ще 4 особи були іноземними підданими [48, арк. 9]. Тож все це в підсумку і дозволяє розглядати студентський контингент ККІ як найбільш "благодатний" об'єкт для вивчення тогочасного суспільства тих українських земель, що перебували у складі Російської імперії. До того ж і за географією походження студенти ККІ (як засвідчила вищезгадувана студентська анкета 1913 р.) представляли саме ті губернії Російської імперії, де українці становили переважну більшість населення [63, арк. 19].

Аналіз джерел та літератури. Головний масив джерельної бази становить власне архів Київського комерційного інституту (та його предтечі – Київських вищих комерційних курсів), оскільки саме цей ЗВО був обраний за основний об'єкт дослідження. До того ж цей комплекс архівних матеріалів є настільки численним та добре впорядкованим, що дозволяє вичерпно здійснювати різні реконструкції, і передусім пов'язані зі студентством, адже саме останньому присвячена більшість його описів. До того ж ці джерела мало ким досліджуються.

Важливу роль відіграють також корпуси документів, що були видані В. Коротким і В. Ульяновським [67; 70] та за редакцією Л. Губерського і В. Короткого [83],

оскільки вони включають докладну інформацію про студентство Університету св. Володимира як найстарішого і найбільш численного (за студентським контингентом) ЗВО Києва.

Було залучено і спогади М. Ковалевського, оскільки він навчався саме у Київському комерційному інституті [76], а тому подана ним інформація дозволяє "побачити", чим жило студентство цього ЗВО, так би мовити, з перших вуст. Також використано спогади одного із останніх ректорів Університету св. Володимира Є. Спекторського для розкриття образу тогочасного студентства в очах представника професорської корпорації [81].

Література, що була покладена в основу цього дослідження, представлена працями, які стосуються як Університету св. Володимира чи окремих його представників [73; 82], так й інших київських ЗВО початку ХХ ст. [75; 86], а також інших міст України [69; 80; 84]. Це було потрібно задля з'ясування того, що справді було унікальним, а що було загальною тенденцією у житті студентської корпорації. Були залучені також книги популярного характеру, присвячені історії Києва досліджуваного періоду [77]. Цілком закономірно, що були використані праці такого метра історії студентства Російської імперії межі ХІХ – ХХ ст. як А. Іванов [71; 72].

Постановка завдання. Відповідно до обраної теми та завдяки залученню різнопланових джерел і літератури було визначено такі завдання: з'ясувати складові повсякденного життя київських студентів початку ХХ ст., звертаючи менше уваги на "офіційний" його вимір – навчання (внаслідок його кращого вивчення) та саму процедуру вступу і більше зосереджуючись на "неофіційних" проявах – причинах переривання навчання, матеріальному становищі, самоорганізації, політизації тощо, оскільки більшість із-поміж них досліджені меншою мірою.

Основний матеріал дослідження. Студентство завжди становило специфічну частину молоді – найбільш активну, з вищим від середнього рівнем інтелекту та знань, а найголовніше – найбільш амбітну, що в період Української революції 1917-1921 рр. виявилось у ключовій ролі представників студентства (як і всіх, хто був причетний до вищої школи в різні періоди свого життя загалом) у різних політичних таборах.

Закономірно, що значний сегмент повсякденного життя студентів становив власне процес навчання. Однак внаслідок детального вивчення цієї складової повсякденності багатьма науковцями (зокрема і щодо ЗВО Києва початку ХХ ст. – про що дивись відповідні дослідження М. Б. Кальницького, В. А. Короткого, А. М. Макарова, В. І. Ульяновського та багатьох інших, зокрема і спеціальні – видані з історії конкретних ЗВО Києва досліджуваного періоду [67; 73; 75; 83 та ін.] у цьому дослідженні вона не розглядалась. Тому щодо цієї складової зазначимо лише, що часом траплялися заяви про несправдження надій, пов'язаних із ЗВО і реаліями життя у ньому. Наприклад, у ККІ на початку 1911 р. було поширено "анонімне друковане звернення від слухачів Інституту з проханням звернути увагу на покращення деяких складових викладання" [53, арк. 64а]. Тож директор ККІ М. В. Довнар-Запольський "пішов назустріч такого роду проханням", але "прохав на майбутній час слухачів уникати такого роду звернень і замість цього звертатися до мене особисто" [53, арк. 64а]. Аналогічні випадки мали місце і в Університеті св. Володимира. Зокрема, студент Університету Михайло Кравцов негативно характеризував ситуацію у цьому ЗВО як реакційну (у політичному аспекті) [67, с. 432-433]. Або приклад іншого студента Університету

св. Володимира – Мойсея Златопольського, котрий безпідставно звинуватив адміністрацію Університету в корупції [67, с. 437-440]. При цьому, як засвідчив останній приклад, часто звинувачення студентів на адресу ЗВО мали безпідставний характер і навіть більше – були вигадані задля власного зиску. Проте навіть у разі виявлення неправдивості такої інформації вона все одно додавала негативного відтінку репутації вищої школи серед загалу, оскільки, як відомо, маси люблять сенсаційні (негативного забарвлення) інформаційні викиди.

Натомість у цьому дослідженні увагу було звернено на менш "розкручені" складові повсякденного життя київського студентства початку ХХ ст., що водночас дозволяють наповнити його тими "родзинками", які роблять його справжнім, дозволяючи йому, так би мовити, "заграти" всіма барвами життя. Адже для молоді, навіть і для студентської її частини, сенс життя полягав далеко не в навчанні.

Входження до студентського життя було пов'язане з процедурою вступу до ЗВО. Для цього абітурієнту потрібно було надіслати до обраного навчального закладу такі документи: 1) заяву з проханням про зарахування на відповідне відділення (факультет); 2) атестат про здобуття середньої освіти у навчальному закладі, перелік яких відповідав тим, що дозволяли вступати до відповідного ЗВО; 3) посвідчення про благонадійність за місцем проживання (у якому зазвичай містилася стандартна формула, що зазначена особа "під судом і слідством не перебувала і загалом ні в чому протизаконному помічена не була" [10, арк. 22] або ж що дана особа "згідно із зібраними свідченнями в моральному та політичному відношенні благонадійна" [26, арк. 17]); 4) копію метричної виписки; 5) приписне свідоцтво; 6) переказати кошти за навчання за один семестр; 7) фотокартки [83, с. 332-333, 375-377; 86, с. 435-436, 446-447].

Інформацію про необхідний для вступу пакет документів усі зацікавлені особи могли отримати в адміністрації ЗВО, а також через відповідні буклети або ж повідомлення у газетах. Наприклад, у серпні 1911 р. ККІ розмістив оголошення про набір на навчання у низці київських газет такого змісту: "Вищий навчальний заклад відомства міністерства торгівлі та промисловості з відділеннями економічним та підвідділами: 1) залізничним, 2) страховим, 3) оціночно-податковим, 4) банківським та 5) педагогічним. До числа слухачів приймаються особи обох статей з вищою та середньою освітою. Прийом прохань відкрито. При проханні обов'язкові оригінальні документи з копіями, плата за слухання лекцій, 3 фотографічні карточки та свідоцтво про благонадійність" [74].

Що відрізняло цей перелік від сучасного, так це, у першу чергу, посвідка про благонадійність, якій до того ж відводилось особливе значення, адже без її отримання жодна особа не могла стати повноцінним студентом. При цьому свідоцтва про благонадійність вимагалися від усіх осіб, із дворянами включно і, крім офіційного надсилання, надходили також як секретна кореспонденція. Наприклад, у лютому 1912 р. з канцелярії полтавського губернатора за грифом "таємно" було надіслано свідоцтво про благонадійність дворянина Сергія Головні, котрий поступив на навчання до ККІ із зазначенням, що "він ні в чому протизаконному не помічався" і що за час його проживання у Полтавській губернії "несприятливих свідчень у політичному відношенні немає" [13, арк. 19]. Аналогічні документи отримувались і щодо представниць "прекрасної статі". Наприклад, у лютому 1911 р. до ККІ надійшло свідоцтво про

політичну благонадійність щодо студентки Яніни Стрельбицької [34, арк. 5].

Сама процедура отримання ЗВО свідоцтв про політичну благонадійність вступників була такою: абітурієнт звертався до канцелярії губернатора за місцем проживання щодо надання свідоцтва про політичну благонадійність, а отримане свідоцтво надходило до канцелярії ЗВО. Наприклад, директор ККІ у 1910 р. спеціально інформував вступників, що від них "обов'язково буде вимагатися свідоцтво про політичну їх благонадійність" [53, арк. 19а].

Якщо зі свідоцтвом про політичну благонадійність все було гаразд, то процедура вступу була вирішеною, в іншому ж разі абітурієнту відмовляли у вступі навіть попри відмінний атестат та дотримання всіх інших вимог. Як приклад наведемо відмову у вступі через політичну неблагонадійність курському міщанину Григорію Яковлеву у 1910 р.: "Після ознайомлення детально із Вашими документами та політичною благонадійністю Київський комерційний інститут не визнає за можливе вважати Вас його слухачем" [19, арк. 1]. Аналогічною була й доля вступу осіб, що належали до привілейованих станів, тобто жодних винятків у цій справі не робилось. Так, у вступі до ККІ у 1911 р. було відмовлено Казимиру Піотровському навіть попри те, що він був дворянином і особою доволі заможною, але через отримання свідоцтва про благонадійність із негативним висновком у цій справі йому було відмовлено у вступі: "Повідомляю Вам, шановний пан ... що свідчення про Вашу політичну благонадійність отримані незадовільні, а тому Ви не можете перебувати у складі слухачів Інституту" [16, арк. 8]. Зазначимо, що в державних ЗВО підхід до абітурієнтів у цьому зв'язку був ще жорсткішим [83, с. 377]. Окрім свідоцтв про політичну благонадійність по лінії відповідних міністерств (яким були підзвітні ЗВО), навіть спеціально розсилалися таємні циркуляри із переліком осіб, котрим був заборонений вступ через "політичну неблагонадійність".

Потрібно зазначити, що у справі вступу часом мала місце протидія з боку адміністрації тих середніх навчальних закладів, у яких уже навчалися майбутні абітурієнти. Це відбувалось у тому випадку, коли особа прагнула достроково закінчити їх задля вступу до ЗВО, а також якщо останній не відповідав профілю середнього навчального закладу. Наприклад, 22 червня 1909 р. до директора ККІ надійшов лист від священика Самарської губернії, син якого планував достроково закінчити Самарську духовну семінарію задля вступу на навчання до ККІ. При цьому було зазначено, що: "Син мій, вихованець 4 кл. Самарської духовної семінарії ... запланував вийти з семінарії ... і поступити до віреного вам Інституту. Однак начальство семінарії, довідавшись приватним порядком про бажання вийти із семінарії вихованців, у зв'язку із тим, що майже половина із них виходить із 4 класу, прийняло доволі дивні заходи для призупинення цього руху, а саме: на іспитах відбувався посилений тиск на тих, хто готувався до виходу. І мій син Леонід отримав по Священному Писанню незадовільний бал і йому призначено переекзаменування по цьому предмету в серпні місяці ... тобто може запізнитись подати документи до Інституту" [6, арк. 2]. Зазначимо, що дана особа була зарахована до ККІ попри затримку із поданням необхідних при вступі документів, а отже, керівництво цього ЗВО йшло назустріч абітурієнтам у цій справі.

Також під час вступу до вищої школи мала місце бюрократична тяганина з боку допоміжних структур ЗВО, яка ускладнювала життя студентам і затримувала навіть сам перехід абітурієнтів у розряд студентів. На-

приклад, восени 1912 р. студент першого курсу Григорій Шандровський, прохаючи дозволити йому записатися на заняття з іноземної мови із затримкою, пояснював, що це відбулось унаслідок бюрократичної тяганини: "Я був зарахований лише у жовтні, а весь інший час у мене пішов на отримання вхідного білету, карточки до матрикулу та на отримання всіляких інших довідок. Вхідний білет, наприклад, я отримував вісім або десять днів: після заяви і подання до конторської кімнати квитанції про внесення плати мені сказали, що білет буде готовий на четвертий день; коли ж я прийшов у призначений день, то виявилось, що у цей день в конторській кімнаті час видачі білетів був перенесений на 6 годин вечора і черга у понад сто осіб розійшлась; це було у суботу, після якої слідувало два дні свят. Із видачею карточки до матрикулу повторилася та ж сама історія, але тільки у меншому розмірі. У канцелярії зі студентських справ сказали, що я отримаю картку у контрольній кімнаті, а з контрольної кімнати мене послали до канцелярії по навчальним справам і для того, аби з'ясувати, де нарешті я зможу отримати картку, мусив записатись на прийом до секретаря ради, котрий направив мене знову до учбової канцелярії. Така проста справа забрала три дні, оскільки години для прийому студентів скрізь співпадають і мати щастя дістатися бодай до одного віконця, звідки можна отримати довідки, здобувається стоянням у сотенній черзі" [23, арк. 22-22 зв.].

Цікаво, що серед документації ЗВО, пов'язаних зі вступною кампанією, іноді трапляються і спеціальні звернення з проханням про сприяння у вступі. Наприклад, вереснем 1910 р. датоване прохання посприяти у вступі до ККІ "студентці Женевського університету Фролі Липець", адресоване від її брата на ім'я директора ККІ М. В. Довнар-Запольського [49, арк. 199]. А в жовтні 1910 р. зі спеціальним проханням про прийом у студенти ККІ якогось Левіна до директора ККІ звернувся член піклувальної ради інституту барон В. Г. Гінзбург, на що отримав відповідь від М. В. Довнар-Запольського "аби п. Левін з усіма необхідними документами з'явився до мене" [49, арк. 201]. Звичайно, що не всі подання такого роду варто розглядати як банальні прагнення "проштовхнути" якусь людину. Навпаки, часто це були прохання, обумовлені ущемленням певних категорій (наприклад євреїв) або зверненнями батьків (замість їхніх дітей-абітурієнтів). Наприклад, у липні 1912 р. до директора ККІ звернувся Йосиф Сверчевський, який надіслав документи свого сина, котрий бажав вступити до ККІ [32, арк. 17]. Іноді з проханнями про сприяння у вступі до ККІ зверталися працедавці абітурієнтів. Наприклад, 12 липня 1913 р. із "проханням не відмовити у люб'язності зарахувати подателя цього, випускника Таганрозького комерційного училища Едуарда Сигізмундовича Каспржицького до числа студентів вашого шановного інституту" звернувся управляючий Київського відділення Санкт-Петербурзького обрахункового та позичкового банку [25, арк. 17] і вже 1 серпня його було зараховано [25, арк. 16].

Звичайно, що у випадку вступу мали місце і прояви утворення "трудоих династій" – викладачі намагалися влаштувати своїх дітей на навчання до того ЗВО, де самі викладали, хоча в перспективі це не обов'язково означало, що вони залишаться працювати в цій установі. Так було, наприклад, у випадку професора Університету св. Володимира С. Т. Голубева, один із синів якого (Володимир) навчався у цьому ж ЗВО [82, с. 188]. Подібною була ситуація й у випадку із Йоганом Берзіним, котрий восени 1913 р. поступив до ККІ [24, арк. 18] і був сином викладача цього ЗВО Р. А. Берзіна [1]. При цьому він був не лише зарахований до інституту, але й

звільнений від плати за навчання саме як син викладача ЗВО [24, арк. 1, 13].

Загалом же процедура вступу не завжди минала безхмарно. Частими були випадки відмови у вступі – як через невідповідність документів, так і через політичні мотиви (віднесення до розряду "політично неблагонадійних", на чому наголошено вище). Хоча іноді це траплялось і через плутанину із документами, що було особливо характерним для перехідних періодів, наприклад для часу евакуації київських ЗВО у 1915 р., а потім і для революційної доби 1917-1921 рр. Наприклад, дворянин Володимир Синькевич подав прохання про вступ до ККІ 22 серпня 1915 р., але попри відсутність перешкод і дотримання всіх процедур із подання документів із незрозумілих причин так і не був зарахований до числа студентів [20]. Зазначимо, що це відбулось у розпал евакуації вищих навчальних закладів з Києва, що, вочевидь, відіграло ключову роль у цій ситуації.

Ті, хто вступали до ЗВО, переходили до розряду студентства – особливої категорії, що жила як за затвердженими владою та адміністрацією навчальних закладів порядками (що часто порушувались), так і за власними канонами, традиціями. При цьому власне вступники розглядали навчання як щось оповите своєрідним ореолом романтики, оскільки це ж був крок у самостійне життя, часто – далеко від рідного дому та батьків. І цей процес віддавна характеризував вищу школу, перетворивши навчальні заклади вищого типу на самостійні та самодостатні мікросвіти ще від часів Середньовіччя [68, с. 51-65]. Це ж саме, але, звісно, в урізаному вигляді, характеризувало й ЗВО Російської імперії з моменту реформ 1860-х років. Як згадував у зв'язку із цим М. Холодний: "Перехід від гімназії до університету для більшості з-поміж нас, принаймні для тих, хто як і я закінчив середню школу в глухій провінції, означав серйозний перелом у житті. Найбільш гостро нами сприймалася та (щоправда, дуже відносна) свобода, котра відрізняла студентське життя від гімназичного" [70, с. 321-322]. Аналогічно згадував про свої надії, пов'язані з Університетом св. Володимира, В. Чеважевський, котрий вступив до нього у 1870 р.: "Здавалось нам усім, що дорога alma mater пояснить, доповнить та приведе у систему всі ті ідеї, що так хаотично бродили у голові під впливом великих актів реформаторської епохи й так хвилювали молоді серця ... Усвідомлення особистої свободи, свободи у розпорядженні часом для наукових занять, відсутність зовнішнього контролю та нагляду за тобою, невимушеність та жвавість студентських "теревень", гамірний великий та веселий натовп молоді, що збиралась у передній, коридорах, аудиторіях та бібліотеці, все це не могло не хвилювати та особливо добре бадьорити 18-літнього юнака" [70, с. 193]. А на початку ХХ ст. студентське життя ще більше радикалізувалось, попри всі заходи влади з контролю за студентством: обов'язковість форми, регламентація перебування студентів поза стінами ЗВО, нагляд поліції за студентами і ЗВО загалом тощо. Наприклад, за свідченням одного з колишніх студентів Університету св. Володимира початку ХХ ст., студентство Києва того часу характеризувалось постійною радикалізацією своїх настроїв: "За п'ять, шість років до вибуху (1905) ми, нове покоління, що вступало до університету, почували себе та поводити не так як наші попередники ... Студентську молодь явно тягло на влаштування "безладів" ... Ми вступали до університету з невизначеними, але дуже радикальними думками про вільне життя" [70, с. 357].

Повертаючись до теми початку студентського життя, потрібно зазначити, що частими були випадки, коли

студенти змінювали профіль навчання у межах одного ЗВО або змінювали й сам заклад – це було характерним як для ЗВО Києва, так й інших міст України [80, с. 164]. На перехід студентів з одного ЗВО до іншого впливало як місце розташування навчального закладу (або ж переїзд батьків самого студента, що змушувало студента переходити до ближче розташованого до нової домівки ЗВО), так і його спеціалізація, рейтинг та цінова політика (вартість навчання), а також низка інших обставин. Наприклад, у рамках ККІ чимало осіб, котрі поступили на навчання до його комерційно-технічного відділення, згодом переходили на економічне відділення, де нижчою була вартість навчання. Або ж особа спочатку закінчувала навчання за одним напрямом, а потому обирала інший – хрестоматійний приклад В. Б. Антоновича. Такі випадки мали місце і на початку ХХ ст. Та найчастіше мала місце саме зміна ЗВО. Наприклад, у 1912 р. на навчання до ККІ вступив випускник юридичного факультету Університету св. Володимира Казимир Лучай [28, арк. 1]. А виходець із Поділля Анатолій Васачі, котрий у липні 1909 р. вступив до ККІ, вже у вересні 1909 р. перейшов на навчання до Київського політехнічного інституту [9, арк. 1, 2]. А, приміром, Йосиф Новицький восени 1913 р. порушив питання про переведення з Московського комерційного інституту до ККІ, як він зазначав у своєму проханні: "внаслідок зміни сімейних обставин примушений жити у Києві" [29, арк. 2].

Загалом чимало студентів змінювали навчальний заклад аби бути ближче до дому, як це зробив, наприклад, у майбутньому відомий хірург Шліом Вовсі, котрий мешкав у Ризі і в 1910 р. вступив до ККІ, але вже наступного року намагався перевестися до Ризького політехнічного інституту, а в 1915 р. перейшов на навчання до Петроградського психоневрологічного інституту [10, арк. 6, 21, 9].

Траплялись випадки і неодноразової зміни ЗВО, як це було з Миколою Карауловим. Він походив із родини священика з Вологодської губернії, яка на момент його вступу до ККІ у 1909 р. переїхала до Курської губернії [15, арк. 39]. Однак вже 28 серпня 1911 р. він прохав про зарахування до Одеського військового училища [15, арк. 21], а наприкінці 1911 р. збирався перейти на навчання до Московського комерційного інституту [15, арк. 51]. Щоправда, зрештою Микола Караулов продовжив навчання у ККІ, але вже 11 грудня 1912 р. помер в Олександрівській лікарні Києва [15, арк. 3].

При цьому і сам процес здобуття вищої освіти, навіть у разі відсутності зміни навчального закладу, не був безперервним етапом у житті молоді, котра перейшла до розряду студентів. По-перше, були вихідні та святкові дні, а найголовніше – канікули, під час яких студенти, як свідчать документи, прагнули виїхати додому (якщо не були зайняті підробітками).

Навіть у разі навчання лише в одному ЗВО мали місце перерви, які були обумовлені екскурсійними поїздками. Останні мали доволі широку географію і розбавляли рутинність навчального процесу, хоча офіційно їхня програма передбачала ознайомлення на місцях зі сферою своєї спеціалізації та майбутньої професії. Наприклад, студенти ККІ виїздили на екскурсії до різних підприємств (залізничних контор і станцій, заводів і фабрик, місць видобутку корисних копалин і т. п.) та установ (банківських, страхових контор та відділень тощо), що географічно розташовувались як у Києві та прилеглих місцевостях, так і в інших містах Російської імперії. Отже, залежно від місця спрямування і широти обраної програми, такі екскурсії могли тривати від одного дня до кількох тижнів. Наприклад, проведені у 1911-1913 рр.

екскурсії на низку підприємств Києва тривали по кілька годин кожна [56], а запланована на зимові канікули 1909-1910 навчального року екскурсія студентів ККІ на Кавказ мала тривати з 15 грудня 1909 р. по 10 січня 1910 р. [50]. Закономірно, що такі заходи, окрім ознайомлення студентів із практичною стороною їхньої майбутньої професії, сприяли також і тіснішим контактам між ними, дозволяли отримати нові враження від самої подорожі тощо. Вони викликали жваве зацікавлення з боку студентів, навіть якщо на це і витрачався канікулярний час.

Також мали місце випадки від'їзду студентів додому під час навчального процесу у зв'язку із хворобою когось із близьких (наприклад, студент ККІ Михайло Кара-Стоянов мав терміново виїхати додому у зв'язку із хворобою батька [42, арк. 1, 19-20]) чи іншими терміновими справами (як це зробив у березні 1913 р. студент Сергій Головня, котрий виїхав додому задля укладання шлюбу [13, арк. 34]).

У випадку від'їзду студентів із міста, де розташовувався ЗВО, вони отримували пільговий проїзд на різних видах транспорту (залежно від маршруту прямування) [39; 5, арк. 9], а у випадку поїздки за кордон адміністрація навчального закладу клопоталася про отримання закордонних паспортів для своїх студентів [55, арк. 154]. Зазвичай такі поїздки відбувалися влітку (під час літніх вакацій, тобто канікул) і були складовою практики, хоча часом охоплювали й частину навчального періоду. У разі ж її проходження у межах імперії студент міг розраховувати і на заробіток за місцем практики [49, арк. 75-76], а у випадку виїзду за кордон – на отримання стипендії від ЗВО, яка б повністю або частково покрила витрати на таку поїздку, але за умови виконання певних доручень ЗВО [61]. Також керівництво навчальних закладів зверталось до керівництва транспортних компаній, імперських консулів, навчальних та інших установ у країнах відряджень, аби вони максимально сприяли студентам, котрі виїздили за кордон. Наприклад, відряджений влітку 1913 р. до Персії студент ККІ Жак Касісс отримав від керівництва ЗВО низку рекомендаційних листів: 1) до консулів Російської імперії у містах, де він мав перебувати; 2) посвідчення на безоплатний проїзд (адресувались залежно від напрямку відрядження – пароплавам, залізничним компаніям, а в даному випадку – пароплавному товариству "Кавказ та Меркурій" для проїзду Каспійським морем); 3) посвідчення "на предмет пред'явлення адміністративним установам та особам на предмет вивчення товарообміну ... та мови. У зв'язку із чим Київський комерційний інститут прохає адміністративні установи та осіб ... не відмовити відрядженому у їх сприянні задля більш успішного та всебічного виконання ... своєї наукової роботи" [51, арк. 2-5]. Зазначимо, що часом мали місце додаткові рекомендаційні листи до конкретних наукових установ та навіть науковців за кордоном. Це свідчить про добре налагоджені зв'язки київських ЗВО зі своїми закордонними колегами на початку ХХ ст., що підтверджується і значною кількістю самих студентів (так само як і викладачів), котрі відряджались за кордон у цей період.

Так само частою причиною для переривання навчання ставала хвороба самого студента. Наприклад, студент ККІ Ізраїль Ханін унаслідок тяжкої хвороби у серпні – жовтні 1915 р. не міг відвідувати заняття і перебував на лікарняному, про що отримав довідку від земського лікаря за місцем проживання (із зазначенням діагнозу та зафіксованої під час обстеження температури – 39°C°) [44, арк. 132–133]. Аналогічно інший студент ККІ Вацлав Сенковський унаслідок запалення ле-

генів у 1913 р. залишився вдома, де й проходив лікування, що засвідчено довідкою з Варшавської лікарняної управи [33, арк. 9]. А вже згадуваний Микола Караулов у січні 1912 р. прохав про надання йому тимчасової відпустки до вересня 1912 р. у зв'язку із хворобою [15, арк. 16]. Аналогічно вчинив у 1915 р. Йосиф Улицький (через захворювання на дифтерію) [22, арк. 9, 15]. Зазначимо, що пропуск навчання через хворобу призводив і до цілковитого припинення навчання – як унаслідок смерті студента, так і у зв'язку з цілковитим розладнанням здоров'я, що унеможливлювало подальше навчання. Наприклад, через затяжну хворобу (катар та плеврит легенів) припинив навчання у ККІ в 1912 р. Михайло Романович-Славатинський [31, арк. 26].

Іноді хвороби провокувалися виснажливим навчанням, що поєднувалось із поганим харчуванням та незадовільними умовами проживання внаслідок матеріальної незабезпеченості більшості студентів. Наприклад, на початку 1913 р. студент ККІ І. С. Каган через напружене навчання та за поганих умов життя довів себе до "цілковитого розладнання нервової системи та виснаження організму і як наслідок цього: сильний біль у попереку, часті серцебиття, сонливість та засинання над книгою", що обумовило кількомісячне лікування; у результаті він прохав керівництво інституту про подовження терміну навчання до вересня 1914 р., що й було задоволено [40, арк. 53].

Іншим доволі поширеним чинником, що призводив до переривання студентами навчання, була робота. Так, у серпні 1917 р. Йосиф Улицький прохав директора ККІ "про продовження мені відпустки без заліку семестру в учбовому відношенні для служби у Відділі постачання Київського Обласного Військово-промислового Комітету" [22, арк. 1]. При цьому до такої мотивації як переключення з навчання на роботу задля отримання необхідних коштів з початком Першої світової війни додався і такий чинник, як можливість уникнення мобілізації у разі вступу на роботу до установ чи організацій, які працювали на армію [85].

Також у процесі проходження навчального курсу студенти приділяли час іншим справам. По-перше, це був час входження до дорослого життя, що супроводжувалося налагодженням комунікацій з оточуючими, передусім – з представниками протилежної статі. При цьому мали місце вступи студентів / студенток у шлюб, попри всі складнощі матеріального характеру. У випадку державних ЗВО це було доволі складною процедурою – наприклад, в Університеті св. Володимира (згідно із "Правилами для студентів" 1904 р.) "студентам дозволялось вступати у шлюб лише у виключних випадках і при цьому не інакше як із дозволу Попечителя учбового округу" [83, с. 338], а в 1911 р. послаблення у справі вступу в шлюб відбулось лише в тому, що студент звертався за дозволом до ректора університету [83, с. 381]. Натомість у ККІ ця процедура була простішою, що й обумовило більший відсоток одружених серед його студентського контингенту. Загалом, як свідчить проведена у 1913 р. серед студентів київських ЗВО анкета, 3-поміж студентів-українців міста було 10,3 % одружених (з яких 9,3 % припадало на осіб чоловічої статі й лише 1 % – на представниць "прекрасної статі") [63, арк. 5]. Зазначимо, що на початку ХХ ст. узаконеною була церемонія церковного шлюбу. Для її проходження молоді мали подати посвідчення про відсутність перешкод для вступу у шлюб (неперебування у споріднених відносинах та відсутність факту двоєженства). Студентам та студенткам ККІ у цьому зв'язку достатньо було звернутися до адміністрації ЗВО по надання відповідної посвідки для подання священику,

котрий мав проводити обряд вінчання. Наприклад, 11 жовтня 1910 р. з проханням надати таку посвідку до директора ККІ звернувся студент 3-го курсу Йосиф Улицький ("маю за честь прохати ... дозволити мені ... вступити у шлюб у перший раз. Прошу про можливо найскоріше надання необхідних довідок") і отримав відповідний документ [22, арк. 23, 24-24 зв.]. Уже у грудні 1910 р. (тобто за два місяці після укладання шлюбу) він залишив навчання в інституті, але у квітні 1911 р. відновився в числі студентів [22, арк. 40, 21]. Майже одночасно із ним прохання "видати дозвіл на вступ у законний шлюб" директору ККІ подав ще один студент – Йосиф Барац [36, арк. 24].

Часом студенти вступали у шлюб майже одразу після вступу до ЗВО, що можна пов'язувати зі здобуттям більшої свободи (принаймні щодо батьків) з переходом до студентського життя. Так, у грудні 1912 р. Казимир Рудковський, котрий походив із Черкащини і щойно вступив до ККІ, звернувся до директора ЗВО з проханням надати посвідчення щодо відсутності перешкод до вступу у шлюб [30, арк. 12]. Щодо шлюбів, які укладалися студентами, потрібно зазначити, що ті з них, хто належав до молодшого віку, зазвичай вступали у шлюб у Києві, тоді як особи старшого віку – за місцем проживання, а отже, це був більш обдуманий крок, можливо – із особою, котру давно вже знали. Наприклад, у березні 1913 р. у шлюб вступив дворянин з Полтавщини Сергій Головня і церемонія укладання його шлюбу була проведена у Воскресенській церкві рідної Полтави [13, арк. 32-34].

Під час навчання в київських ЗВО у шлюби вступали не лише вихідці з близьких місцевостей. Так, Михайло Кара-Стоянов, котрий був вихідцем із Молдови і в 1909 р. вступив на навчання до ККІ, у березні 1912 р. звернувся до директора інституту з проханням про надання посвідчення про відсутність перешкод до вступу у шлюб, а церемонія вінчання мала відбутись 22 квітня 1912 р. у Володимирському соборі Києва [42, арк. 1, 17-18]. Зазначимо, що у відповідь на це прохання він отримав посвідчення, у якому було зазначено, що "з його документів, які зберігаються в канцелярії інституту, не видно, аби він був одружений; з боку ж адміністрації інституту перешкод до вступу його, Кара-Стоянова, в законний шлюб не зустрічається" [42, арк. 16].

Вступали у шлюб і студентки. Наприклад, у 1912 р. католичка Яніна Стржельбицька, котра навчалася у ККІ з 1908 р., вступила у шлюб з католиком (зазвичай зустрічаються дані про шлюби, укладені між представниками однієї конфесії) Теодором Богушевським у київському костелі св. Олександра [34, арк. 2-3]. А в жовтні 1913 р. прохання про надання дозволу на шлюб подала студентка ККІ (1912 р. вступу) Ядвіга Лисовська, котра була родом з Житомира, і церемонія вінчання відбулась у Житомирському кафедральному костелі [27, арк. 6-7].

Укладання шлюбів студентами за церковним каноном тривало і в умовах Української революції 1917-1921 рр. Наприклад, 2 вересня 1918 р. шлюб уклала Октавія Поржезинська, котра саме закінчувала навчання у ККІ [43, арк. 20].

Проте ініціатива шлюбу виходила від представників чоловічої статі, так само як і під їх своєрідну опіку (згідно з тогочасним законодавством) переходили дружини. Останні, зокрема, не могли мешкати окремо від чоловіка, котрий і вступав у правовідносини від їхнього імені. Наведемо як приклад клопотання перед київською поліцією студента ККІ Сигізмунда Кухарського щодо надання окремого виду на проживання для його дружини [26, арк. 13-14].

Повертаючись до теми укладення шлюбу студентами та студентками, потрібно зазначити, що в усіх виявлених випадках ця подія позначалася погіршенням матеріального становища одружених студентів/студенток, що часто призводило навіть до припинення ними навчання. Почасти це обумовлювалось зростанням витрат молодих сімей, особливо ж коли в них народжувались діти. Так, Володимир Алтуєв, котрий навчався у ККІ з 1909 р., у квітні 1911 р. вступив у шлюб (церемонія відбулась у Києво-Труханівській св. Єлисаветинській церкві) [8, арк. 18, 35], а вже в липні 1912 р. у нього народився син [8, арк. 19]. Після цього Володимир Алтуєв почав неодноразово звертатися до адміністрації інституту з проханнями про надання відпусток "за сімейними обставинами" [8, арк. 22, 33] та, зрештою, припинив навчання.

Однак потрібно зазначити, що матеріальна незабезпеченість (навіть і без вступу у шлюб) була зумовлена загальним зростанням запитів споживацького характеру на тлі відсутності в абсолютній більшості студентів власних і суттєвих джерел заробітку. Це було явище загальне для студентства, що негативно позначалось на їхньому психоемоційному стані, призводило до нервових розладів, наростання агресивності та неприйняття усталених канонів поведінки. Ці ознаки стали невід'ємними атрибутами збірного "портрету" студентства цілої Російської імперії початку ХХ ст. і були помічені вже сучасниками. Так, дружина київського професора В. С. Іконникова Анна Леопольдівна у своїх спогадах за 1912-1913 рр. спеціально зупиняється на розгляді настроїв, що панували серед тогочасного студентства Києва і які вона досить образно та емоційно описує, характеризуючи як цілковито аморальні; як такі, що попирають традиційні цінності, і що молодь здатна до будь-яких дій руйнівного характеру [66, арк. 52-56]. Засвідчувався такий стан більшості студентства і документальною фіксацією їхніх некоректних вчинків. Наприклад, у ККІ навіть велася окрема справа під заголовком "Про виключення слухачів за виявлену грубість до співробітників та службовців", у якій, зокрема, значаться такі прояви порушення дисципліни студентами: 1) відмова пред'являти студентський квиток при вході до інституту і прорив через вахтера (завдавши при цьому удару в груди службовцю інституту); 2) інший студент, котрий також не пред'явив студентського квитка, водночас схопив вахтера за руку, "розірвавши рукав і штовхнувши у груди", і при цьому звернувся до інших студентів, "тоді (як слідує зі скарги вахтера – А. Ч.) зібрався на товп, котрий перерізав мені дорогу, а один із них ... схопив мене за горло"; 3) паління у приміщеннях ЗВО (один зі студентів зайшов із запаленою цигаркою до бібліотеки інституту і на зауваження співробітниці бібліотеки "кинув запалену цигарку в обличчя") [62, арк. 2-4].

Зазначимо, що і поза межами навчальних закладів окремі студенти дозволяли собі таку само некоректну поведінку. Як один із прикладів, що ілюструє цю тезу, – випадок зі студентом ККІ Андріаном Гаценко, котрий походив із Чернігівщини. Під час поїздки додому у квітні 1912 р., як зазначав місцевий поліційний пристав, Гаценко "у півній лавці пиячив та порушував громадський спокій, причому на пропозицію місцевого поліційного урядника про припинення шуму зазначений Гаценко дозволив не підкоритися й тут таки у півній лавці провів агітацію серед співучасників пиятики і після відходу урядника з лавки Гаценко знову запропонував своїй компанії заспівати пісню" [4, арк. 26-26 зв.]. Зазначимо, що цей студент належав до категорії матеріально незабезпечених.

Політизація та падіння морального рівня студентства супроводжувались таким закономірним результатом, як зниження рівня успішності та ставлення до навчання загалом. Наприклад, професор Університету св. Володимира М. П. Дашкевич у листі до свого колеги з професорської корпорації Т. Д. Флоринського від 27 жовтня 1886 р. прямо наголошував: "Я запізнився, засмучений іспитами на курсах (*маються на увазі Вищі жіночі курси* – А. Ч.). Доводиться воювати зі слухачками ... часто не знають найелементарніших фактів. Загалом, вочевидь, відбувається падіння курсів" [65, арк. 3 зв.].

Звичною практикою стали бойкоти занять окремих викладачів (зазвичай обумовлені розбіжністю політичних поглядів). При цьому антисоціальні випадки мали місце й у стосунках поміж самими студентами. Наприклад, у листопаді 1914 р. студенти ККІ Дмитро Дереняко та Георгій Вечірко були притягнені до відповідальності за написання листа шантажного характеру, але потому жандармерією було з'ясовано, що цей лист був написаний іншим студентом, "котрий намагався брехливо скомпрометувати" цих осіб [12, арк. 9].

Також із боку студентів мали місце прояви шахрайських дій задля отримання законного звільнення від навчання аби використання часу для власних цілей. Наприклад, 15 вересня 1911 р. у приміщенні ККІ було розміщено оголошення за підписом директора інституту такого змісту: "Доводжу до відома панів слухачів Київського комерційного інституту, що слухач IV-го семестру економічного відділення Аба-Лейба Ельєф Ленківський постановою Учбового комітету 11-го вересня цього року виключений з числа студентів ввіреного мені інституту. Причина такого заходу полягає в наступному: 14-го травня 1911 р. від імені Ленківського звернулась з проханням на моє ім'я стороння особа, що надала свідоцтво лікаря про хворобу Ленківського і прохала звільнити його, Ленківського, від іспитів та надати йому посвідчення у тому, що він є студентом Інституту. Прохання було мною задоволено. Але згодом з'ясувалось, що слухач Ленківський перебуває з 1910 р. на службі старшого помічника бухгалтера у Кишинівському міському кредитному товаристві і що відомості про хворобу – вигадка. Доводячи про це до відома панів слухачів Київського комерційного інституту, вважаю за обов'язок додати, що такі комбінації не можуть бути допустимі у стінах ввіреного мені інституту і слухачі, котрі будуть помічені у подібних проступках, будуть негайно відраховуватися з інституту без права повторного вступу" [55, арк. 42].

Скрутний матеріальний стан більшості студентів почасти пояснювався потребою приділення основного часу навчання, почасти – відсутністю власних постійних і значних джерел заробітку, а також унаслідок зростання серед тих, хто прагнув здобути вищу освіту, осіб, котрі походили з матеріально незабезпечених родин. Останнє підтверджує тезу П. Сорокіна про те, що інститут освіти (і переважно вища освіта) віддавна виконував роль одного із каналів соціальної мобільності (т. зв. "соціальних ліфтів"), допомагаючи активним молодим людям покращити свій соціальний статус [79]. Тому до ЗВО закономірно зростав приплив вихідців із незаможних родин. Хоча водночас існував і прямо протилежний погляд на вищу освіту як додатковий подразник для вихідців із незаможних верств, внаслідок чого вища освіта для них була більшою мірою некорисною справою. Але цей останній погляд належав ідеологу найбільш реакційних сил Російської імперії – князеві В. Мещерському [78, с. 433-434], хоча почасти й він мав рацію – у контексті зростання невідповідності потенціала

лу молоді людини, котра здобула вищу освіту, до її можливостей для самореалізації без протекції і стартових капіталів. Однак останнє вірно лише для консервативних та відсталіх країн, тоді як у прогресивних державах вища освіта завжди давала додаткові шанси для самореалізації особистості. І сам факт зростаючого потоку вступників до ЗВО в українських губерніях на початку XX ст. засвідчував, що принаймні керівництво місцевих ЗВО все ж таки більшою мірою стояло на ліберальних позиціях, особливо ж якщо вести мову про приватні навчальні заклади.

Потрібно зазначити, що, розуміючи складність свого матеріального становища, студентство почало самоорганізовуватися. Прагнення студентства до самоорганізації вилилось у заснування низки політичних організацій або входження до вже діючих, аби радикальною зміною суспільно-політичного устрою в державі домогтися своїх цілей – завдання надто радикальне і тому найбільш симпатичне й характерне для молоді, оскільки вона на загальну була налаштована максималістськи. Отже, включення молоді до політичного життя у студентські роки стало явищем загальнопоширеним. Про це свідчило чимало згодом відомих політичних діячів [76, с. 102; 67, с. 225-249]. Згадували про це й представники професорсько-викладацького складу ЗВО того часу, наголошуючи, що особливо політизувались студенти почали саме з початку XX ст. До 1917 р. цей процес досяг свого апогею, коли для більшості студентів політика замінила власне здобуття вищої освіти [80]. Засвідчено це й документально – притягненням великої кількості студентів до відповідальності правоохоронними органами Російської імперії за участь в антиурядових організаціях та заходах [67, с. 562-565, 621-622, 624-627]. До того ж більшість включених у політичне життя студентів мала досвід знайомства з цією сферою ще до вступу у вищі навчальні заклади. Наприклад, у вже згадуваній студентській анкеті 1913 р. від 70 до понад 80 % студентів (залежно від ЗВО) зазначили, що ознайомились із "українським питанням" ще у середній школі [63, арк. 10]. Саме тому, вочевидь, влада й поставила однією з умов вступу абітурієнта до вищої школи надання ним посвідчення про політичну благонадійність, аби у такий спосіб перекрити шлях до ЗВО (а отже, і до спілкування з молоддю) для тих осіб, котрі вже були помічені в антиурядовій політичній діяльності. А керівники ЗВО були зобов'язані перешкоджати проведенню у стінах навчальних закладів політичних акцій та загалом будь-яких зборів. Наприклад, 10 жовтня 1911 р. у ККІ було вивішено оголошення за підписом директора інституту з інформацією про заборону, відповідно до постанови Ради міністрів, "будь-яких студентських зібрань у стінах інституту" [55, арк. 124]. Додатково і сама адміністрація ЗВО зверталася до студентства з проханням "спокійно продовжувати навчальні заняття" і що "будь-які порушення порядку ... загрожують самому навчальному закладу" [53, арк. 31]. При цьому студенти попереджались, що "ті з них, котрі ... будуть помічені у чомусь протиправному ... будуть негайно виключені" і одночасно "того ж дня про них буде повідомлено у необхідні військові присутствія" [53, арк. 46]. Отже, виключення із ЗВО за політичними мотивами тягло за собою не лише припинення навчання, але й потрапляння до війська. Проте тема включення студентства київських ЗВО початку XX ст. у політичне життя достатньо добре досліджена, а тому полишаємо її.

Що ж до самоорганізації студентства Києва початку XX ст., то вона виражалась не лише в участі у політичних партіях та рухах. Оскільки ключовою проблемою переважної більшості студентів була матеріальна неза-

безпеченість, то саме над її розв'язанням працювали студентський актив та інші зацікавлені особи як із працівників вищої школи, так і загалу суспільства. Так, київські студенти (так само як і в інших містах України [84, с. 304-316, 383-398]) створили низку кас взаємодопомоги, організували студентську їдальню, а також цілу низку студентських земляцтв, які надавали матеріальну допомогу своїм найбільш нужденним членам із власних кас. Також до цієї справи почали долучатися різні благодійники (котрі жертвували ЗВО кошти на організацію іменних або інших стипендій – зазвичай для найбільш обдарованих або за принципом походження студента) та низка установ. Наприклад, син міщанина Абрам Купріц після смерті свого батька, котрий працював агентом Петербурзького російського товариства, отримував від цієї установи пенсію, яка призначалася на його навчання [41, арк. 8]. А небіж Михайла Драгоманова Святозар під час навчання у ККІ отримував грошову допомогу від Літературного фонду (що функціонував у складі Постійної комісії для допомоги нужденним науковцям, літераторам та публіцистам при Російській Академії Наук) у розмірі 300 руб. на рік [5, арк. 17, 19-22]. Долучалась до цієї справи й держава. Так, 10 червня 1913 р. одну стипендію "на вічні часи" у розмірі 100 руб. для найбільш багатих студентів ККІ було засновано імператором Миколою II [59, арк. 1]. Окрім цього, діяли державні стипендії для окремих груп, наприклад "для нащадків героїв Севастополя" [59, арк. 4]. Одну з таких "севастопольських" стипендій у розмірі 100 руб. з 1909 р. отримав керівник Української студентської громади ККІ Василь Голован [38, арк. 9]. При цьому в державних ЗВО завжди декотрі студенти перебували на стипендіальному забезпеченні і не платили за навчання, але за це вони після закінчення ЗВО мали відпрацювати за відповідним фахом у державних установах [73, с. 124; 80, с. 159-162]. Однак кількість таких осіб була незначною.

Почали допомагати найменш забезпеченим студентам і керівники окремих ЗВО, зокрема ККІ. У цьому ЗВО чимало студентів (у разі особливої матеріальної скрути чи інших складних життєвих обставин) могли отримати часткове або й повне звільнення від платні за навчання. Зокрема, особові справи студентів ККІ сповнені проханнями про звільнення, зменшення розміру чи відстрочення внесення платні за навчання. Такі провадження були виділені в окремі справи, що збереглися в архіві ККІ й нараховують сотні звернень студентів різних курсів з обох відділень цього ЗВО за весь період існування ККІ до Першої світової війни [46; 47; 52; 54; 58]. Також від плати за навчання звільнялися діти викладачів відповідного ЗВО. Наприклад, у 1913 р. від плати за навчання був звільнений студент ККІ Йоганн Миколай Берзін, котрий був сином викладача німецької мови у ККІ Ромуальда Берзіна [59, арк. 6].

Задля отримання задоволення своїх звернень щодо відстрочення, зменшення або повного звільнення від платні за навчання студенти-прохачі заповнювали спеціальний бланк, що містив цілу низку пунктів, на кожен із яких прохач мав надати чітку відповідь, а саме: 1) маєте ви безплатну квартиру або платите; 2) де маєте обід і скільки сплачуєте за нього (адреса обіду); 3) місячний ваш заробіток і якого він роду; 4) скільки витрачаєте на місяць; 5) чи отримуєте дотації і якого характеру; 6) скільки здано іспитів та заліків за час перебування в інституті; 7) час вступу до інституту; 8) який навчальний заклад і коли закінчили; 9) чи звільняло правління від плати, скільки разів і на яку суму кожного разу; 10) скільки разів були задоволені ваші прохання про видачу дотацій (у яких установах); 11) чи живі батьки і де мешкають (адреса); 12) майнове становище ба-

тків (вид їхньої служби чи діяльності) і розмір заробітку (якщо отримуєте від них допомогу); 13) скільки у вашій родині навчається братів чи сестер у навчальних закладах за рахунок батьків; 14) сімейний стан; 15) хто може дати про вас свідчення.

Зазвичай прохачі зазначали, що отримували допомогу від батьків чи інших близьких, а також від земляцтв і рідше – від окремих установ. При цьому іноді траплялися доволі "екзотичні" випадки. Так, слухачка Київських вищих комерційних курсів Х. П. Аврустінова, прохаючи про відстрочення внесення плати за навчання, повідомляла, що це пов'язано із затримкою коштів, які надходять їй "від родичів з Америки" [64, арк. 57 зв.].

Від батьків та інших родичів гроші зазвичай отримувалися поштовим переказом. У цьому зв'язку іноді виникали намагання привласнення грошей сторонніми особами. Так, 29 листопада 1909 р. у Київській поштової конторі намагались отримати грошовий переказ на ім'я студента ККІ Михайла Піддубного на 40 руб.: "Особа, котра надала посвідчення, на переказному білеті розписалася "Петро", потому слово це закреслила і далі написала "Михайло Омелянович Піддубний". Внаслідок сумнівів, які з'явилися у чиновника, був опитаний отримувач, котрий і зізнався, що він насправді Петро, а не Михайло, і пред'явив між іншим білет Київського комерційного інституту ... на ім'я Михайла Омеляновича Піддубного. Прийнято рішення: видачу грошей не проводити до роз'яснення цього непорозуміння" [17, арк. 43-43 зв.].

Отже, попри свою матеріальну незабезпеченість, студенти також ставали об'єктом різного роду шахрайств та злочинів. У цьому контексті найбільш поширеним явищем була втрата (також і внаслідок крадіжок) документів студентів, як це було, наприклад, зі студентом ККІ Онисимом Чубуком 23 грудня 1913 р. під час його поїздки в потязі з Києва до Кишинєва [35, арк. 8-9]. Хоча, імовірно, у випадку зі втратою студентами документів (студентських квитків, матрикулів тощо) можна припускати, ураховуючи їхню особливу політизованість, що це робилося свідомо – задля забезпечення "втраченими" у такий спосіб документами своїх товаришів з політичної боротьби. По-друге, у приміщеннях ЗВО мали місце крадіжки майна, до яких могли бути причетні й студенти. Наприклад, у листопаді 1909 р. з канцелярії ККІ було вкрадено "три нові друкарські машинки та настінний годинник", які вдалося знайти; а у червні 1910 р. з бібліотеки того ж ЗВО було вкрадено кілька книг, окремі з яких були виявлені у "торговців толкучого ринку на Подолі" [49, арк. 10, 86].

Повертаючись до питання джерел отримання коштів студентами, зазначимо, що з-поміж власних заробітків найчастіше фігурувало репетиторство ("підтягування" у навчанні учнів середньої школи чи підготовка до випускних іспитів), за яке студенти максимально отримували до 20 руб. на місяць. При цьому інститут сприяв своїм вихованцям у знайденні підробітків. Наприклад, студенту І. С. Кагану з інституту було навіть надано посвідчення на предмет "отримання репетицій для підготовки до гімназії" [40, арк. 79].

Окрім того, поширеним було взяття студентів на роботу у різні допоміжні структури ЗВО, у якому вони навчалися. Наприклад, виходець із єврейської родини з Білостоку Абрам Купріц, котрий належав до першого набору студентів ККІ (коли він ще мав назву "Київські вищі комерційні курси"), уже у 1907 р. був прийнятий на роботу зберігача Музею товарознавства, що саме був заснований при інституті [41, арк. 31]. Цікаво, що по закінченню економічного відділення ККІ А. Купріц одра-

зу ж поступив на навчання на страховий підвідділ інституту і при цьому, відповідно до рішення правління ККІ від 15 березня 1912 р., був цілковито звільнений від платні за навчання [41, арк. 24, 28-28 зв.]. Аналогічно ще один співробітник Музею товарознавства ККІ, Петро Вольсов (син купця), також належав до студентів цього ЗВО (вступив до ККІ у 1908 р. і невдовзі почав працювати помічником консерватора Музею товарознавства ККІ) [3]. А, наприклад, студентка ККІ Тетяна Янковська звернулася до директора інституту Митрофана Довнар-Запольського з проханням надати їй місце праці у заліковому столі інституту, залишене її сестрою, що було задоволено з призначенням їй окладу 60 руб. на місяць [2, арк. 1]. Незабаром вона прохала про звільнення від плати за навчання "як особа, котра служить" в інституті [2, арк. 3], а отже, такі підробітки водночас надавали і звільнення від плати за навчання, що було суттєвою допомогою для молоді.

Поряд із цим керівництво ККІ надавало можливість також і тимчасових підробітків для своїх студентів. Так, наприкінці 1911 р. директор ККІ звернувся до студентів цього ЗВО ("котрі були випускниками художніх училищ") долучитися до конкурсу із розробки дизайну диплому інституту [55, арк. 102]. А, наприклад, у 1913 р. студентка ККІ Фільштинська виступала посередником при укладанні угоди з придбання інститутом будинку Г. Т. Корчак-Новицького по Бібіковському бульвару № 28, за що прохала надати 2 % від вартості акту придбання (тобто 3460 руб.). Вона ж була задіяна і в попередньому придбанні інститутом іншої будівлі [60, арк. 6, 35, 36].

Також ККІ надавав рекомендації своїм випускникам для прийняття їх на роботу в різні державні та приватні установи імперії й навчальні заклади (в останні – для викладацької діяльності). До речі, останні й самі зверталися до керівництва ЗВО із проханням рекомендувати здібних випускників на вакантні посади [57], а директор ККІ М. В. Довнар-Запольський, у свою чергу, повідомляв випускників інституту про можливі вакансії. Наприклад, у 1911 р. у корпусі ККІ було розміщено таке оголошення за підписом директора: "Доводжу до відома панів слухачів, котрі закінчують інститут, про те, що за останній час на моє ім'я були надіслані та продовжують надходити від міських управ, банків, різного роду торгово-промислових установ тощо пропозиції про надання місця праці слухачам, котрі закінчують ввірений мені інститут. Тому пропоную кожному слухачу ввіреного мені інституту, котрий зацікавлений цією справою, подавати на ім'я канцелярії Київського комерційного інституту заяви про те, що він бажає скористатись якоюсь посадою, суть якої йому буде повідомлено" [55, арк. 64].

У цьому контексті потрібно зазначити, що установи, які приймали на роботу випускників ККІ, зверталися до адміністрації інституту з проханням надати довідку про моральний стан таких осіб. Наприклад, у січні 1914 р. до директора ККІ звернувся керуючий київським відділенням Селянського банку з проханням надати висновок про "моральні якості" випускника ККІ 1913 р. Льва Яржемського, котрого планувалось взяти на роботу до цього банку [45, арк. 45], на що директор ККІ надав відповідь, що "Лев Георгійович Яржемський за час свого перебування у стінах інституту ... ні в чому протиправному помічений не був" [45, арк. 46]. Зазначимо, що практично в усіх випадках директор ККІ надавав позитивні характеристики щодо своїх студентів, навіть коли інформація про них запитувалась поліцією чи іншими

силовими відомствами, а це є свідченням обстоювання інтересів студентства.

Розглянувши джерела прибутків студентів, доцільно подивитися, на що ж найбільше витрачалися ними кошти. На першому місці стояли витрати на житло (для приїжджих) та харчування. Іногородні студенти зазвичай винаймали житло за 6-12 руб. на місяць (різниця в ціні зумовлювалась місцем розташування, а також залежала від того, чи була це окрема квартира, чи лише кімната, а також чи житло знімалось без харчування чи разом зі "столом"). Щодо харчування, то найчастіше фігурувало придбання обідів у студентській їдальні Товариства швидкої допомоги учнівству Києва (по вул. Фундуклеївській), рідше – в університетській та низці приватних їдалень (наприклад їдальні Собченко по вул. Фундуклеївській, 35) у середньому за 4-8 руб. на місяць [45, арк. 25-32а; 7, арк. 24; 11, арк. 15, 33; 14, арк. 3, 38, 47-48, 51, 61-62; 21, арк. 18-20; 18, арк. 27, 29-30, 33, 39, 41, 44-47; 17, арк. 18, 26-27, 29, 40-41, 61-63]. При цьому вдалось виявити й середню вартість одного обіду – 15-20 коп. (станом на кінець 1912 р.) [18, арк. 30; 17, арк. 17]. Загальні ж місячні витрати одного студента в середньому оцінювались у 15-25 руб. Цей висновок, отриманий за результатами узагальнення даних із сотень опитувальних бланків студентів ККІ, що подавались ними задля отримання пільг у платні за навчання, підтверджується і результатами, отриманими зі студентської анкети 1913 р.: з неї випливає, що "місячний бюджет" у розмірі до 20 руб. мали 20 % опитаних студентів (усіх київських ЗВО), у розмірі від 21 до 30 руб. – 52 %, ще 14 % – у розмірі від 31 до 40 руб. і решта – 14 % – витрачали на харчування ще більше [63, арк. 20]. Отже, для більшості студентів майже всі витрати дійсно зводились до покриття потреб у харчуванні та проживанні, а відповідно, більшість із них жили у скрутних матеріальних умовах. Це додатково підсилювало значущість матеріального фактора в їхньому житті, тому він потребує окремого дослідження.

Як яскраву ілюстрацію ролі матеріального фактора у житті пересічного київського студента можна навести випадок із вищезгадуваним студентом ККІ А. Гаценко, котрий восени 1911 р. не міг заплатити за навчання, оскільки призначені для цього гроші були витрачені на придбання нового пальто замість украденого у нього [4, арк. 22].

Щоправда, у справі матеріального забезпечення студентів Києва початку ХХ ст. не все було однозначним. Матеріальні проблеми безперечно мали місце. Але, по-перше, значною мірою вони зумовлювались нераціональним витрачанням коштів і невмінням правильно планувати свій бюджет, так само як і невмінням цінувати гроші. По-друге, поряд із бідною масою студентства були й доволі заможні студенти, що обумовлювалось переважно статками їхніх батьків чи інших родичів, котрі їх утримували. Та навіть ті студенти, котрі належали до розряду матеріально незабезпечених, могли дозволити собі певний шик. Наприклад, виходець із православного духовенства Поділля Григорій Шандровський, котрий вступив до ККІ у 1912 р. і належав до матеріально незабезпечених осіб, а тому періодично затримував внесення платні за навчання і шукав різні підробітки, разом із цим навесні 1914 р. прохав керівництва ЗВО про надання дозволу на поїздку за кордон на весь літній період [23, арк. 38]. Або інший приклад: у січні 1911 р. студент ККІ В. Ш. Вайсберг звернувся до керівництва ЗВО з проханням надати йому свідоцтво, необхідне для отримання закордонного паспорта, аби

"поїхати для продовження свого лікування за кордон до осіннього семестру" [37, арк. 20]; при цьому у вересні того ж року він прохав про відстрочку із внесенням плати за навчання "у зв'язку із вкрай скрутним матеріальним становищем", що було задоволено [37, арк. 37]. Отже, можна припускати, що або частина студентів применшувала своє реальне матеріальне становище (задля звільнення від платні за навчання), або ж за потреби знаходили необхідні для інших цілей кошти.

Навіть у випадку переважання матеріально незабезпечених осіб серед студентів саме студентство (як окрема соціальна група) було овіяне певним романтичним ореолом, щоправда переважно серед молоді, що також сприяло збільшенню вступників до ЗВО і навіть появі такого явища, як видавання певними молодими особами себе за студентів. Наприклад, 4 квітня 1910 р. до директора ККІ звернувся мешканець м. Радомишль із листом такого змісту: "Мій син видає себе за студента Комерційного інституту, носить форму цього інституту та відвідує лекції. До мене дійшли чутки, що насправді він зовсім не числиться студентом інституту. Тому прошу видати моєму другому синові Боруху довідку, числиться він в інституті чи ні" [49, арк. 47]. Закономірно, що такі випадки були обумовлені більшою свободою життя і своєрідним способом самого студентського життя (також включно із такими його вадами, як картярство, пияцтво, гульняйство тощо, про що згадували сучасники [69, с. 38]), що серед частини молоді сприймалось як своєрідна ікона. Проте, внаслідок негативного забарвлення цих складових повсякденного життя студентів, вони оминались дослідниками (аби не акцентувати увагу на цих неприглядних аспектах студентського життя) і, до того ж, саме студентське життя початку ХХ ст. усе більше політизувалось, а тому саме до цієї його складової приверталась увага науковців [73, с. 170-176]. Але, оскільки вищезгадані негативні тенденції повсякденного життя студентства були явищем поширеним, а найголовніше – вони суттєво відхилялись від загальноприйнятих рамок, то, закономірно, що вони викликають зацікавлення загалу, а тому стали предметом більш популярних досліджень [77, с. 330-336], хоча їм приділено певну увагу й у серйозних наукових розвідках [72].

Висновки. Потрібно констатувати таке: повсякденне життя студентів коригувалося постановами влади та адміністрації ЗВО, у яких вони навчалися, але ще більше підпорядковувалось власним неписаним правилам. При цьому все було суто індивідуально. Те саме стосувалось і рамок, у які студентів ставила адміністрація ЗВО – більш жорсткими вони були в університетах, ураховуючи їхній державний статус та своєрідну елітарність, а найбільш демократичними – у приватних ЗВО.

Характерною рисою студентства початку ХХ ст. була матеріальна незабезпеченість: місячні витрати становили в середньому 15-30 руб. і майже виключно полягали в оплаті проживання та харчування. Звісно ж, були і такі студенти, котрі витрачали на місяць понад 60 руб. (таких, відповідно до студентської анкети 1913 р., серед київського студентства було 4 %), а окремі – навіть 150 руб. [63, арк. 20], що відповідало добротному місячному заробітку. Проте у зв'язку з переважанням серед студентів саме матеріально незабезпечених осіб значну частину їхнього особистого часу поглинав пошук підробітків, що часто призводило до припинення навчання або, принаймні, суттєво погіршувало успішність таких студентів.

Особлива гострота матеріального питання для багатьох студентів початку ХХ ст. додатково сприяла їхній консолідації, самоорганізації та все більшою мірою – політизації (оскільки через зміну влади в державі вони розраховували на покращення свого становища).

Підтверджується зроблений іншими дослідниками висновок про те, що матеріальна незабезпеченість збільшувала кількість захворювань та навіть призводила до передчасної смерті окремих студентів. На час хвороби студенти "випадали" з навчального процесу: перебували на лікуванні вдома або в лікарнях, що засвідчувалось відповідними довідками лікарів. Мали місце навіть поїздки за кордон з метою лікування. На жаль, ця тема ще досі не достатньо вивчена.

Окрім цього, перерви в навчанні були зумовлені необхідністю термінових від'їздів додому під час навчального процесу, а також під час канікул. В останньому випадку мали місце й відрядження (із закордонними включно), що було складовою практики та служило для збирання матеріалів для підготовки дипломних робіт. Проте і цей аспект студентського життя потребує подальшого вивчення.

Доходимо висновку, що актуалізація матеріальних питань і прихід до політики свідчили про те, що саме в студентський період більшість молодих осіб починали самостійне життя. Це ж саме стосується й активізації контактів із протилежною статтю та навіть створення власних сімей. Ця тема також потребує подальшого вивчення, оскільки незаслужено обійдена увагою порівняно з низкою інших складових студентського життя.

Отже, усе це засвідчує потребу подальшого опрацювання теми повсякденного життя студентства початку ХХ ст. як унаслідок своєрідної епохальності того часу, так і у зв'язку з тією особливою роллю, яку відіграє студентство у трансформаційних процесах суспільства.

Список використаних джерел:

1. Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва), ф. 153, оп. 1, спр. 15, 90 арк.
2. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 394, 7 арк.
3. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 40, 94 арк.
4. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 45, 95 арк.
5. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 74, 91 арк.
6. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 113, 2 арк.
7. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 117, 36 арк.
8. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 144, 45 арк.
9. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 537, 2 арк.
10. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 606, 24 арк.
11. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 652, 35 арк.
12. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 675, 38 арк.
13. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1029, 40 арк.
14. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1334, 68 арк.
15. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1538, 59 арк.
16. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 2837, 14 арк.
17. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 2886, 63 арк.
18. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 2952, 48 арк.
19. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 4199, арк. 1-5.
20. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 4, спр. 4972, 17 арк.
21. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 1888, 29 арк.
22. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8101, 40 арк.
23. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8811, 43 арк.
24. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 97, 18 арк.
25. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 569, 17 арк.
26. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 687, 42 арк.
27. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 787, 25 арк.
28. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 799, 16 арк.
29. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 894, 7 арк.
30. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1119, 24 арк.
31. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1134, 29 арк.
32. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1165, 25 арк.
33. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1176, 21 арк.
34. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1230, 25 арк.
35. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1445, 17 арк.
36. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 134, 125 арк.
37. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 316, 104 арк.
38. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 458, 122 арк.

39. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 669, 81 арк.
40. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 839, 160 арк.
41. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 855, 79 арк.
42. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 862, 86 арк.
43. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1486, 81 арк.
44. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2074, 136 арк.
45. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2326, 110 арк.
46. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 37, 81 арк.
47. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 38, 31 арк.
48. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 44, 14 арк.
49. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 67, 306 арк.
50. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 69, 27 арк.
51. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 109, 7 арк.
52. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 122, 156 арк.
53. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 157, 239 арк.
54. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 303, 114 арк.
55. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 331, 186 арк.
56. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 356, 63 арк.
57. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 535, 28 арк.
58. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 619, 85 арк.
59. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 660, 15 арк.
60. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 843, 54 арк.
61. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 924, 20 арк.
62. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1300, арк. 2-4.
63. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 9, ч. II, спр. 66, 20 арк.
64. Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 16, 178 арк.
65. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. III, спр. 19919, 2 арк.
66. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 46, спр. 620, 82 арк.
67. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920. Матеріали, документи, спогади / упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – Київ : Прайм, 2000. – 697 с.
68. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 4. – Москва : Наука, 2000. – 354 с.
69. Заболотский П. А. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине (1875-1910) / П. А. Заболотский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1912. – С. 37-38.
70. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Київ : Заповіт, 1994. – Кн. 2. – 453 с.
71. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX в. / А. Е. Иванов. – Москва : Институт истории АН СССР, 1991. – 392 с.
72. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба / А. Е. Иванов. – Москва : Росспэн, 1999. – 394 с.
73. Історія Київського університету / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін. ; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014. – 895 с.
74. Киевский коммерческий институт // Киевское обозрение. – 1911. – 16 августа 1911 г. (№ 2). – С. 1.
75. Кобченко К. А. "Жіночий університет Святої Ольги": історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – Київ : "МП Леся", 2007. – 271 с.
76. Ковалевський М. При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – 720 с.
77. Макаров А. Н. Киевская старина в лицах. XIX в. / А. Н. Макаров. – Київ : Довіра, 2005. – 878 с.
78. Мещерский В. П. За великую Россию. Против либерализма / В. П. Мещерский. – Москва, 2010. – 624 с.
79. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; пер. с англ. – Москва : Политиздат, 1992. – 543 с.
80. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, ТОВ Вид-во "Аспект-Поліграф", 2005. – 420 с.
81. Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета св. Владимира / Е. В. Спекторский. – Белград, 1935. – Репринт. вид. – Київ : Издательско-полиграфический центр "Киевский университет", 2007. – 104 с.
82. Ульяновський В. І. Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах / В. І. Ульяновський. – Київ : НКПІЗ, "Фенікс", 2007. – 360 с.
83. Університет Святого Володимира: студентське життя 1834-1917 : зб. док. / упорядкування В. А. Короткого; за ред. Л. В. Губернського. – Київ : Київський університет, 2014. – 416 с.
84. Харківський університет XIX – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2 / уклад. : Б. П. Зайцев, В. Ю. Іваненко, В. І. Фадеев та ін. – Харків : Сага, 2010. – 550 с.
85. Чуткий А. І. Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії / А. І. Чуткий // Гілея. – 2018. – Вип. 136 (№ 9). – С. 120-126.
86. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: виток та історичний поступ (1906-1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин : [б. в.], 2013. – 524 с.

87. Чуткий А. І. Мітрафан Доунар-Запольскі – заснавальник першай на Украіне эканамічнай ВУ / А. І. Чуткий // Беларускі гістарычны часопіс. – 2013. – № 4 (165). – С. 14-26.

References:

1. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 1, file 15, 90 sheets.
2. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 1, file 394, 7 sheets.
3. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 2, file 40, 94 sheets.
4. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 2, file 45, 95 sheets.
5. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 2, file 74, 91 sheets.
6. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 113, 2 sheets.
7. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 117, 36 sheets.
8. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 144, 45 sheets.
9. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 537, 2 sheets.
10. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 606, 24 sheets.
11. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 652, 35 sheets.
12. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 675, 38 sheets.
13. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 1029 40 sheets.
14. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 1334, 68 sheets.
15. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 1538, 59 sheets.
16. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 2837, 14 sheets.
17. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 2886, 63 sheets.
18. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 2952, 48 sheets.
19. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 4199, sheets 1–5.
20. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 4, file 4972, 17 sheets.
21. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 5, file 1888, 29 sheets.
22. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 5, file 8101, 40 sheets.
23. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 5, file 8811, 43 sheets.
24. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 97, 18 sheets.
25. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 569, 17 sheets.
26. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 687, 42 sheets.
27. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 787, 25 sheets.
28. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 799, 16 sheets.
29. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 894, 7 sheets.
30. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 1119, 24 sheets.
31. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 1134, 29 sheets.
32. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 1165, 25 sheets.
33. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 1176, 21 sheets.
34. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 1230, 25 sheets.
35. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 1445, 17 sheets.
36. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 134, 125 sheets.
37. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 316, 104 sheets.
38. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 458, 122 sheets.
39. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 669, 81 sheets.
40. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 839, 160 sheets.
41. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 855, 79 sheets.
42. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 862, 86 sheets.
43. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 1486, 81 sheets.
44. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 2074, 136 sheets.
45. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 2326, 110 sheets.
46. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 37, 81 sheets.
47. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 38, 31 sheets.
48. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 44, 14 sheets.
49. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 67, 306 sheets.
50. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 69, 27 sheets.
51. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 109, 7 sheets.
52. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 122, 156 sheets.
53. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 157, 239 sheets.
54. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 303, 114 sheets.
55. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 331, 186 sheets.
56. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 356, 63 sheets.
57. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 535, 28 sheets.
58. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 619, 85 sheets.
59. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 660, 15 sheets.
60. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 843, 54 sheets.
61. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 924, 20 sheets.
62. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 1300, sheets 2–4.
63. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 9, part II, file 66, 20 sheets.
64. State Archive of Kyiv, fund 229, inventory 1, file 16, 178 sheets.
65. Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine, fund III, sprava 19919, 2 sheets.
66. Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine, fund 46, file 620, 82 sheets.
67. Korotkyi, V. & Ulianovskiy, V. (Eds.). (2000). *Alma mater. Saint Vladimir University before and during the Age of Ukrainian Revolution of 1917-1920. Materials, Documents, Memories. Vol. 1.* Kyiv: Prime. [In Ukrainian].
68. *City in the Medieval Civilization of the Western Europe. Vol. 4.* (2000). Moscow: Science. [In Russian].
69. Zabolotskij, P. (1912). Historical and Philological Institute of Duke Bezborodko in Nizhyn (1875-1910). *Ministry of People's Education Journal*, 37-38. [In Russian].
70. Korotkyi, V. & Ulianovskiy, V. (Eds.). (1994). *In the Name of Saint Vladimir. University of Kyiv in Documents, Materials and Memories of Contemporaries. Vol. 2.* Kyiv: Bequest. [In Ukrainian].
71. Ivanov, A. (1991). *Higher School in Russia in the Late 19th – Early 20th Centuries.* Moscow: Institute of History of the Academy of Sciences of USSR. [In Russian].
72. Ivanov, A. (1999). *Russian Students in the Late 19th – Early 20th Centuries. Social and Historical Destiny.* Moscow: Rosspen. [In Russian].
73. Kolesnyk, V. et al. (2014). *History of the University of Kyiv.* Kyiv: Kyiv University Press. [In Ukrainian].
74. Kyiv Commercial Institute. (1911, August 16). *Kyiv Review*, 2, 1. [In Russian].
75. Kobchenko, K. (2007). "Saint Olha's Women's University": *The History of Kyiv Higher Courses for Women.* Kyiv: Lesia. [In Ukrainian].
76. Kovalevskiy, M. (1960). *At the Beginnings of Struggle.* Innsbruck: M. Kovalevska. [In Ukrainian].
77. Makarov, A. (2005). *Kyiv Antiquity in Persons. 19th Century.* Kyiv: Trust. [In Russian].
78. Messherschij, V. (2010). For the Great Russia. Against Liberalism. Moscow: Institute of Russian Civilization. [In Russian].
79. Sorokin, P. (1992). *Human. Civilization. Society.* Moscow: Politizdat. [In Russian].
80. Samoilenko, H. & Samoilenko, O. (2005). *Higher School of Nizhyn: History Pages.* Nizhyn: Nizhyn Gogol State University Press. [In Ukrainian].
81. Spektorskij, E. (2007). *Centennial of Saint Vladimir Kyiv University.* Kyiv: Kyiv University Press. [In Russian].
82. Ulianovskiy, V. (2007). *Twice Professor: Stepan Holubiev in University and Academic Contexts.* Kyiv: Phoenix.
83. Huberskyi, L. (Ed.). (2014). *Saint Vladimir University: Students Life in 1834-1917. Collection of Documents.* Kyiv: Kyiv University Press. [In Ukrainian].
84. Huberskyi, L. (Ed.). (2010). *Kharkiv University of the 19th – Early 20th Centuries in the Memories of Professors and Graduates. Vol. 2.* Kharkiv: Saga. [In Ukrainian].
85. Chutkyi, A. (2018). Higher Education Institutions of Kyiv in the conditions of the First World War: Student's Attitude to Mobilization as an Indicator of Loyalty to the Empire. *Hileia*, 136 (9), 120-126. [In Ukrainian].
86. Chutkyi, A. (2013). *Kyiv Commercial Institute: Origins and Historical Progress (1906-1920).* Nizhyn: [s. n.]. [In Ukrainian].
87. Chutkyi, A. (2013). Mytrofan Dovnar-Zapolskyi as a Founder of the First Economic Higher Institute in Ukraine. *Belorussian Historical Almanac*, 4 (165), 14-26. [In Belarusian].

Надійшла до редколегії 16.09.19

A. Chutkyi, Dr. Habil. (History), Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EVERYDAY LIFE OF KYIV STUDENTS IN THE EARLY 20th CENTURY

In this article, we have studied constituents that comprised everyday life of students of the Kyiv Commercial Institute before the start of the WWI. This topic has not received much attention from scientists, but it is nevertheless important, since it helps to "take a look" without redundant fervour at the real atmosphere of student life and that of the Kyiv populace in early 20th century on the whole, furthermore when it's provided by evidences of contemporaries of that time.

The special attention is devoted to things that were not usual for everyday life such as theft incidents, foreign trips of students (despite bad material situation), red-tape when receiving documents, spreading of untruthful information by students about their peers, etc.

In this paper, we explore such facets of everyday life as how students got married and what they did when they were sick. In particular, the current at that time procedure provided that a permission to get married could be obtained from a university's administration, where a student studied. The thing is that Offices of the Registrar in universities checked personal files of those who requested such a permission for any reasons to refuse them. If students were sick for a long time, they had to provide a sick note from their attending doctor or medical institution where they were being treated. The author also has found an unappealing aspect in every-day life of students namely the fact that sometimes they were cruel toward the staff of a university.

Naturally, studying was a considerable part of every-day life of students. However, this part of every-day life of students having been studied a lot by other scientists, it has not been examined in this paper. We mentioned only several cases of obtaining a second education or transferring of a student from one university to another as well as the enrolment procedure. In respect of the last component we have found out a number of documents that requested protection during enrolment.

Keywords: history of everyday life, urban studies, student community, high school, history of Kyiv, history of Ukraine in the 20th century.